

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
İSLÂM İLİMLERİ ENSTİTÜSÜ YAYINLARI – SAYI : 4

“ATATÜRK’ÜN 100. DOĞUM YILINA ARMAĞAN”

İSLÂM İLİMLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

IV

Müdür

Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY

ENSTİTÜ YÖNETİM KURULU

Müdür

Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY

Genel Sekreter

Doç. Dr. Ethem Ruhi FİĞLALİ

Üyeler

Prof. Dr. Mehmet Altay KÖYMEN

Prof. Dr. Hüseyin ATAY

Prof. Dr. Mehmet S. HATİBOĞLU

Dergide yayımlanan yazıların bilim ve dil yönünden sorumluluğu yazarlarına aittir.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASİMEVİ, ANKARA - 1980

EHL-İ KİTABA KARŞI İSLÂM POLEMİĞİ*

IGNAZ GOLDZİHER (1850-1921). Çev. Doç. Dr. CİHAD TUNÇ

I.

341 Arabların fikrî temâyülü, sâhib oldukları pek canlı polemikci mizaçtan gelmektedir ve edebiyatları bu fikrî temâyüle sâdık bir görüntü arzeder. Arablarınkinde olduğu gibi, pek önemsiz şeyleri polemik mevzuu yapmış bir edebiyat hemen hemen yok gibidir. Manzûm ve mensûr olarak ehemmiyetli bir *mesâlib* edebiyatı meydana getiren, kabileler ve kabile grupları arasındaki yarışmalara hiç girmeksizin, gece ve gündüzün, kalem ve kılıcın, Kahire ve Dimeşk'in veya Mısır ile Suriye'nin, elif ile bâ'nın v.s. nin münakaşa edildiği ve karşılıklı delillerin ileri sürüldüğü edebî eserleri hatırlıyoruz. İslâmî dininin mütecâviz tabîtinin, bu sevimli temâyülü, dinî sâhada geçerli kılmaya sevk etmiş olabilmesi gayet tabiidir. Bu husus, onların arasındaki günlük temaslardan çıkarılabilir. İnsan bir Suriyeli veya bir Mısırlı ile isimlerini bile sormadan çok uzun zaman sıkı fıkı bir dostluk içinde yaşayabilir. İsmek eyy?: ismin nedir? sorusunu, kendisince çok daha önemli olan ve neyin nesi olduğunu tesbit için sorduğu Mezhebek eyy?: hangi mezhebtensin? ve Tâ'ifetek eyy?

*) M. Steinschneider'in, yazma kaynakları kullanarak kaleme aldığı "*Polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache zwischen Muslimen, Christen und Juden, nebst Anhang von verwandten Inhalten*" (Müslüman, Hristiyan ve Yahûdiler arasındaki arabça polemik ve reddiye kitabiyâtı ve ayrıca bunların muhtevalarıyla ilgili ilâveler) adındaki makâlesinin *Abhandlung für die Kunde des Morgenlandes*, isimli derginin VI. cild, N. 3, 1877 tarihli sayısında neşredilmesi üzerine İgnaz Goldziher ZDMG adlı derginin 32. cildinin 341-387 sahifelerinde, 1878 senesinde "*Über muhammedanische Polemik gegen Ahl al-Kitâb*" adıyla iki kısımda tercemesini sunacağımız bu makâleyi yayınlamıştır. Neşir tarihinden bir asr geçmiş olmasına rağmen, bu ilmi incelemeyi ilgililerin istifadesine arz etmeyi lüzümlü bulmaktayız.

Metne tarafımızdan konulan not ve ilâveler köşeli parantez içine alınmıştır. Makâlenin "*Gesammelte Schriften*" II, 1-47, 1968'deki sahifelerine de ayrıca işâret etmiş bulunuyoruz. Maalesef basımevinde ibrânicce hurufât bulunmadığı için bu alfabeye yazılı kelimelerin yerini boş bırakmak, ayrıca aslı metindeki arabça ibareleri transkripsiyonla vermek durumu hasıl olmuştur.

- hangî tâifedensin? gibi sorularından önceye almaz. Yeni arkadaşın tâifesi kendisinininkinden değilse, muhtemelen onun konuşmasının ana fikri dinî bir münakaşa oluverir ve bıkkınlık derecesine ulaşır; şayed cidâl ve münakaşadaki dirayetinin kifayetsizliği onu, Kur'ân'ın 29. Ankebût/45 [46]. âyetine baş vurmaya zorlarsa, konuşmanın akışını başka bir mecraya döker. İster müslüman, ister hristiyan olsun, Arabın bu temâyülü islâmiyetle
- 2 birlikte islâmî bir özellik haline gelmiştir ve öyle müslümanlar vardır ki, cânü gönülden cidâle girerler ve münakaşaya sebep olan bu çeşit ihtirasın, bahsi geçen halka uygun şekilde, bazan taassuba saplandığı bir gerçektir.

Günlük münasebetlerden doğan bu arazın zengin bir polemik edebiyatında ifadesini bulmuş olması pek tabiidir. Bay *Steinschneider*'in bu mevzudaki eseri, şark kitabiyâtına önemli bir hizmet teşkil etmektedir; yazar önce müslümanlar ile Ehl-i Kitab arasında vuku bulan edebî polemikle ilgili ne varsa, hepsinin mükemmel bir envanterini yapmış ve kitabiyât tarihiyle ilgili çalışmalarına alışkın olduğumuz, gerçekten kolay olmayan görevini itina ve mahâretle yerine getirmiştir. Adı geçen eser "nonum prematur in annum" geniş bir çevrenin malumudur. Eser otuz seneyi geçkin bir zamanı içine alan bir derleme ve tasfiye çalışmasının mahsûlüdür, ayrıca "nâşirin de tesbit ettiği gibi" devrin tahlîlî bir eseridir; S.X da keza müellifin ifadesiyle, islâm kitabiyâtının bu önemli dahnın tetkikini daha da ileri götürmek maksadıyla, nihayet monografik bir temele sahip olduğumuz için çok sevinebiliriz. Bu kitap kendisini "bibliyografik bir deneme" olarak kabul ettirir. Polemik temâyülün tarif ve tavsifine hususi bir renk kattığı bir başka yerde de dinî yazıların izlerine rastlanmış olmakla beraber, onun bu yazıların konusunu sadece dinî mücadeleler teşkil etmektedir. Halk kitablarından ve tarih hikâyelerinden bunu çeşitli şekillerde öğrenebiliyoruz. Meselâ, müşrik bir kahraman olan 'Anter'in kıssasında, hristiyan¹ polemiğine karşı müslüman polemiği oldukça sık şekilde dile getirilir; müellif burada kahramanın hristiyan ile karşılaşmasını vesile yapıp, arab inhisarcılığını kabul ettirdiği zaman, çok kere kahramanını 'Acem ile karşılıklı konuşturur. Kendini *El-Esma*'t olarak takdim eden, 670 yıllık bir ömre ulaştığını ve bunun 400 yı-

1 Hristiyanlara ehlu mâil-ma'-müdiye dendiği *Kıssatu Anter*'in Kâhire baskısı, X. S. 79, str. 5 v.d.ında kaydedilir. Bir defasında ben Dimeşk'te Yahûdilere ehlu's-sebt dendiğini işittim.

lının Cähiliye devrine² rastladığını beyan eden bu 'Anter kıssası-
nın muharriri pek duyulmamış cinsten bir tarih yanlışlığına
343 sevinir ve müşrik kahramanını islâm ilâhiyatçısı gibi konuşturu-
3 rur³. Aynı şekilde yalancı bir Vâkidî'de de hristiyan polemiğine
karşı islâm polemiği bulunabilir. Bununla ilgili olarak Yunan
papazlarıyla Hz. Muhammed'in elçilerinin karşılaşmasını anlatan
hikâyeyi ve onlar tarafından kutlanan ilâhî bir fiilin tasvirini
zikrediyorum ki, bilhassa Arabların müşahadeleri ve papaz-
larla yaptıkları mübâhaseleri, islâm polemiğinin pek ilgi çekici
bölümü olarak sayılmalıdır⁴.

Müslümanların "Ehl-i Kitaba" karşı olan kitaba geçmiş
polemikleri islâm kadar eskidir ve pek yakın zamanlara kadar
gelir. Emevî halifelerinin şehrinde kaldığım sırada, Hindli müs-
lûman Şeyh Rahmetu'llâh tarafından, hristiyan ilâhiyatının kuv-
vetli dellilleriyle islâmın dalga kıranını sarsmak isteyen İngiliz
İncil hatfbinin *Mizânu'l-Hak* adlı misyon ve cedel kitabına kar-
şı, arabça yazılmış polemik eser olan *İzhâru'l-Hak*, okuyucu kit-
lesi üzerinde çok kuvvetli bir tesir icra etmiştir⁵. Pek çok nesiller
boyunca islâm ilâhiyatçıları tarafından itina ile derlenmiş bulu-
nan, islâm hakkındaki Kitab-ı Mukaddes cümlelerinin tahrifiyi-
le ilgili bütün deliller eski polemik silâh deposundan islâmî rep-
liğe taşındı. Şüphesiz içinde bulunduğumuz son on senenin Hind-
li müslümanları vasıtasıyla bu mukabil deliller, tamamen kötü
olmamakla beraber, daima eksik bilgi edinmiş olan *İbn Hazm*,
es-Sinhâcî, *İbn Kayyim* ve diğerlerinde bulunanlardan daha e-
sash ve bilhassa Kitab-ı Mukaddes olaylarıyla ilgili olanlar daha
kat'i malumata dayandırılmıştır. Son iki senenin politik olayla-
rı, ve islâmı hristiyanlığın yerine koyan durum, islâm polemik
kitabiyâtının pek yeni olan bu mahsûllerinin yayılmasına yardım-
cı olup da, islâmın ölmüş denilecek kadar baygın kuvvetini tek-
rar canlandıracak olan genç enerjisi bu polemik kitabiyâtın ya-
yılmasına yardım ederse, buna hiç şaşmıyalım. Son geçen sene-
nin Türkçe bibliyografisi, Osmanlı Maarif Nezâreti'nin izniyle

2 *Anter* VI, S. 131. Edebiyat tarihi için bütün metnin dikkate değer olduğunu hatırla-
tayım. Bu dikkate değer halk kitabı üzerinde kültür ve edebiyat tarihiyle ilgili bir araştırma
pek faydalı olabilir.

3 Kıssa'daki XVIII, s. 20 de zikredilen 'Anter'in *Mu'allakâ'sı* da önemlidir, bilhassa son
beyitteki islâmî mânâdaki ilâveler bunu açıkça gösterir.

4 *Futuhu's-Şâm*, ed. N. Lees (Calcutta 1859, Bibl. Ind.) I, s. 90 v.d.

5 İki cild, 8. İstanbul 1284. *Ahmed Efendi Fâris* bu kitab için bir takriz yazmıştır.

- 344 tamamlanan Bosna Temyiz Divanı Reisi *Mevlânâ Ömer Fehmi*
 4. *Efendi'nin* kaleme aldığı⁶ türkçe *İzhâru'l-Hak* tercümesine yer vermektedir. Bu Türkçe basım, Ehl-i Kitaba karşı müslümanların dinî polemiğinin en yeni ifadesini⁷ teşkil eder. Onların başlangıcı yukarıda dendiği gibi islâmın ilk devirlerine kadar gider; zira Ehl-i Kitaba karşı islâm polemiğinin en eski kitabı hiç şüphesiz Kur'ân'ın kendisidir. Bu makalemizde ağırlık vermeyi düşündüğümüz husus, Kur'ân'dan alınmış başlıca polemik unsurların, Ehl-i Kitabın ellerinde bulunan münzel kitapları *tahrîf*, *tebdil* ve *tağyîr* ettikleri şeklindeki suçlamalardır. Bunlarla ilgili olarak sonraki polemikçilerin öne sürmeyi itiyad edindikleri âyetler şunlardır: 2. Bakara /73; 3. Ali İmrân /72; 4. Nisâ /48; 5. Mâide /16, 45, 52.

Hadîs kitabiyâtında, hem de Buhârî'de, Kitâbu's-şehâde nr. 29⁸ *İbn 'Abbas'*ın rivayet ettiği şu sözler mevcuttur: "Ey müminler! nasıl oluyor da Ehl-i Kitaba sorabiliyorsunuz, zira Allah'ın peygamberine vahyetmiş olduğu kitabınız Allah hakkında en iyi haberleri getirdi. Siz onu değiştirmemiş olarak okuyorsunuz. Allah size, Ehl-i Kitabın, Allah'ın yazdığını değiştirdiklerini, kendi elleriyle kitabı tahrif ettiklerini ve bu Allah katındandır diyerek, onu çok az değere değiştirdiklerini haber verdi, Sâhib olduğunuz ilim, bu kimselere birşey sormayı size yasak etmedi mi? Yemin ederim ki, onlardan birinin size vahyedilen şey hakkında sorduğunu asla görmedik".

Bu rivâyetin geçtiği yerde Kitabın tahrifinden kat'i şekilde şikayet edilirken, aynı husus başka bir yerde şüpheli bir görüş içinde ortaya çıkar ve mutaassıb polemikçi *Ebû Muhammed İbn Hazm'*ın delillerinin ağırlık merkezine koyduğu *Ebû Hureyre* hadisine⁹ pek fazla değer verilmez. Hadis şöyledir: "Ehl-i Kitab, Tevratı ibranice olarak okumayı ve islâm cemaatine arabça olarak açıklamayı âdet haline getirmişti. Bunun üzerine Peygamber:

6 *Journal asiatique* 1877, I, s. 125 nr. 5 deki Belia'nın bibliyografik izahat ihtiya eden listesi, Bu hususta ziktedilmelidir ki, Gümrük Divanı üyesi *Ali Haydar Bey*'in bu listede zikredilen *Beyan-ı Hakikat* adlı eserinde hristiyanlara karşı müslümanların kültür tarihi yönünden olan üstünlüklerine dair tarihi vakıalar bir araya getirilmiştir.

7 Yukarıdaki Türkçe eser Temmuz 1877 de yazılmıştır.

8 ed. Krehl II, s. 162 [Buhârî, III, s. 163, İstanbul baskısı.] Müslüman muâzırların *Tebdil* suçlaması hususunda aşağıda görülecek olan *İbn 'Abbas'*ın rivayet ettiği hadise dayananmış olmaları, bizim için hayret-i mâcib değildir.

9 Buhârî, *Kitâbu Tefstiri'l-Kur'ân*, Bakara /11 (Krehl bask. III, s. 197) [V. 150].

Ehl-i Kitabı ne doğrulayın, ne de yalanlayın, sadece, size ve bi-
 345 ze vahyolunana inanıyoruz, sizin ve bizim Allah'ımız birdir, de-
 5 yin" demiştir. Ayrıca: İnne 'Umara radiya'llâhu 'anh 'etâhu
 Ka'b el-Hibru bi-sifrin ve kâle lehu: hazâ'ttevratu fe'krauhâ;
 fe'kâle lehu 'Umaru'bnu'l-hattâb:in kunte te'lemu ennehâ'l-letî
 'enzele'llâhu 'azze ve celle 'alâ Mûsâ fe'krauhâ 'ene'l-leyle ve'n-
 -nehâr¹⁰. "Haham Ka'b, Hz. Ömer'e bir kitab getirdi ve: İşte bu
 Tevrat'tır, onu okuyunuz, dedi. Hz. Ömer, Şayed sen bunun, Al-
 lah'ın Hz. Mûsâ'ya vahyettiği kitab olduğunu biliyorsan, o za-
 man ben onu gece ve gündüz okurum, diye cevap verdi"*

Tarihçi *İbn Haldûn*'un naklettiği bir hadiste, Hz. Ömer'in
 Tevrat kitabiyâtına olan tutumu başka türlü ifade edilmiştir. Şöy-
 le ki, bir defasında Hz. Peygamber, Hz. Ömer'in elinde bir Tevrat
 sahifesi görür, ve bundan dolayı pek ziyade kızar, bundan böyle
 ilerde gelecek halifeler bu kitabın okunmasını yasaklamışlardır¹¹.

Hadîslerdeki bu görüşün yanısıra sonraki kitabiyâta daya-
 nan şu görüş ortaya çıkmıştır ki, Ehl-i Kitab ve onların kitaba-
 larıyla ilgili olarak iki ayrı devir bahis konusudur: 1- Kitabın
 değiştirilmesinden önceki zaman, 2- değişikliğin vukûundan son-
 raki zaman. Meselâ devlet hukuku âlimi *Mâverdi*'de şunu bulu-
 yoruz: men de'ale fi'l-yehûdiyyeti ve'n-nasrâniyyeti kable teb-
 dîlihumâ¹². Tahrif edildiği farzedilen kitaptan yapılmış nakillerde
 de çok kere açıkca belirtilir ki, bunlar değiştirilmemiş metinden
 alınmıştır: Yahudi kabilesi Kureyzâ'dan olan yahudi muhtedi-
 si *Ebû Mâlik*, *Yâkût*'da (IV, 593, 1),** Kudüs'ün mukaddesliğine

10 *Kitâbu'l-Mîl* (daima Leiden yazması, Warner nr. 480'e göre nakiller yapıyoruz) v.
 87 r. Hadîste Yahûdilere karşı da, onların doğrudan doğruya değiştirmedikleri Kitab-ı Mukad-
 des cümlelerini gizlemek istedikleri şeklinde bir suçlama isad edildiğini görüyoruz. Meselâ,
 zinâ yapanın taşlanacağına (Âyetü'r-Recm) hüküm veren âyeti Hz. Peygamberden saklamak
 istedikleri rivayet edilir (Buhârî, Krehl bask. III, s. 217)

* *İbn Hazm*'ın *Mîleti*'ni yazma nüshasından faydalanmış olan Goldziher, arabçasını da
 naklettiği bu metni, mânâyı bozacak şekilde yanlış okumuştur. Matbû nüshada da görüleceği
 gibi *Ka'b*, Hz. Ömer'e Tevrat'ı getirip: Efe'akra'uhâ "ben bunu okuyayımı?" diye sormakta,
 Halife Tevrat denen bu eseri bizzat tahkik etmediği için: "Eğer gerçek Tevrat olduğunu yakı-
 nen biliyorsan, gece gündüz okuyabilirsin" demektedir. Asıl metindeki fe'kra'hâ ânâe'l-leyle
 ven-nehâr cümlesini, fe'akra'uhâ ene'l-leyle ve'n-nehâr şeklinde tahrif eden âlim muellif büyük
 bir hataya düşmüş bulunmaktadır, Çeviren.

11 *Mukaddime*, (Not. et Extr.) XVII, s. 387.

12 *Ahkâm-ı Sultâniye*, Ender bask. s. 248. [s. 143, Mısır 1286/1966 Bask.]

** [V,167]

dair olan yerde buna benzer ifade kullanır¹³. Tivrattan alınan nakiller hususunda kendisini itimada şayan olarak bulduğumuz *Ferkad*, buna benzer bir şey söyler:¹⁴ *ḳara'tu fi't-tevrâti'lletî lem tetebeddel: men meleke 'iste'sera ve men lem yesteşir nedime ve'l - hâcetu'l-mevtu'l-ekberu¹⁵ ve'l-hemmu nişfu'l-heram¹⁶.*

- 346 Ehl-i Kitaba karşı islâm polemiği hususiyle onların âdet ve an'aneleriyle ilgili olduğu gibi (bilhassa hristiyanlarla alakalı olarak) onların dogmatik görüşleriyle ve hususiyle dînî kitablariyle da ilgilidir. Birinci noktayla ilgili olarak *Hz. Muhammed'* in ilk devrinde hususiyle yahûdî dînî âdetlerine karşı tercihlî mutabakat vukû bulmuşken, peygamberden sonraki devirde onu, bu tecrîbiden geçmiş mutabakatın inkarı ve tasvib görmüş mutabakatın sebebini başka bir tarzda tefsir etmek takibetti. Bu keyfiyet o derece ileriye götürüldü ki, pek ehemmiyetsiz bir âdetin tesbitinde, mümkün mertebe Ehl-i Kitaba benzememek için acaba bu onlarda da mevcut değildir?, gibi bir endişe daima göz önünde bulunduruldu. İlk zamanlarda - açıkca ifade edildiği gibi - hristiyan ve yahûdîlerde olduğu şekilde *Nâkûs*: çan ve *Bûk*: boru vasıtasıyla namaza davet etmemek için¹⁷ ezan usulü tesbit edilir, az daha sonraki zamanlarda, yahudiler kitaplarını öğleden sonra okudukları için¹⁸, öğleden sonra Kur'ân okumak tasvib görmez.

Dogmatik görüşlerle ilgili polemiğe gelince, müslüman dînî çevrelerinde şöyle bir ihtilaflı mesele vücûd buldu: acaba Kitab Ehlî Allah'ı bilebilirmi? Âlimlerin ekserisi - *Nevevî*'nin bize bildirdiğine göre - bu meseleye menfi cevap verdiler, ve onların menfi kararlarını taşıyan bu ihtilaflı mesele, aynı kaynağın bize

13 *Mu'cemu'l-Buldân*'da pek çok Tivrât nakilleri vardır, hem isnatlı olarak (I. s. 770, str. 8; II, s. 764, str. 15 ve diğerleri), hem de tamamen isnadsız, meselâ aynı eser, s. 896, str. 9.

14 *Munâvî*'nin *Kitâbu'l-Kevâkibî'd-Durriyye fi Terâcîmî's-Sâdâtî's-Sûfiyye* (cod. Ref. nr. 141) adlı eserinin 61 r varakında iki Tivrât-cümlesi nakledilir. Ve *ḳâle fi't-tevrâti: Ummuhâtu'l-hatâyâ şelâsun: el-kibru ve'l-hasedu ve'l-hırsu. feneşe'e 'anî's-şelâşi sittun fesârat tis'an: eş-şeb'û ve'n-nevmu ve'r-râhatu ve hubbu'l-mâli ve hubbu'l-cimâ' ve hubbu'r-riyâset, ve ḳâle fihâ: men 'aşbaha hazînen 'alâ'd-dunyâ' aşbaha sâḫaṭan 'alâ rabbih ve men câlese ğaniyyen feteḳâḳa' leau zehebe şulşen diruhu ve men 'aşâbe bihi muşibetun feşekâhâ li'n-nâsi feke' ennemâ şekâ rabbih. Bu son cümle Tivrattan sık sık nakledilir, meselâ, bir diğeri *İbnu'l-İmâd*'ın *Tabakâtu'l-Enbiyâ*, cod. Ref. nr. 46, v. 5 v.'de bulunur.*

15 Babyl. Talm. Nedârîm, v. 64b'deki "ölüm kadar önemli" ifadesini hatırlatır.

16 *Zemaḳşerî*, *Rebi'u'l-Ebrâr* (telhîs) Viyana Kraliyet Kütübhanesi Yazmaları N.F. nr. 63, v. 127 v.

17 Krş. Frankel-Greatz, *Monatsschr. f. Geschichte d. Judenth.* 1871, s. 307 v.d.

18 *Nevevî*, *Kitâbu'l-Ezkâr* (cod. Ref. nr. 268) v. 67 r.

bildirdiği gibi, Kuzey Afrika'da âlimler çevresini de aşarak, bu meseleyle meşgul olan câhil halka kadar yayıldı¹⁹.

Diğer taraftan itiraf edilmelidir ki, islâmın daha eski edebiyâtı, esastaki bu polemik rengine rağmen, Kitab Ehlini ve onların âdetlerini bazan tasvib ederek, hatta överek zikreder. Hristiyan râhibi onlara gerçekten sempatik bir görünüştedir ve islâm-dan sonraki kitabiyât, hristiyan keşişinden iyi bir şekilde bahsetmiş ve onun kullandığı kândilin çok güzel teşbihlerini islâmdan önceki nazımdan almakta mahzur görmemiş ve Hz. Paygamberin öğretmenleri arasında birkaç râhibten bahsetmek suretiyle istikamet belirtici bir tasavvur arzetmiştir; keza bunlara benzer bir ihtar, yahudi *ahbârının* (müfret: *habr* = haver)²⁰ övülen bir zikirle takdir görmesine sebep olmuştur. Çok kere bu cins beyanlar Kitab-ı Mukaddes devriyle ilgilidir; *İsrâ'îliyât* adı altında İslâm edebiyatında mevcut olan ve yahûdî mâzisine tam bir hürmet ve beyeniye gösteren bir yığın hikâye vardır. Başka yerde yahûdî *ahbârından* bahsedilir ki, onlar başı havada (kibirle) yürür de azâba müstehak olunuz korkusuyla asla âsâsız yürümezler²¹. Fakat *Samu'al İbn 'Adiyya* misullü kimselerin Hz. Peygamberle ve onun ashâbıyla çatışmaları sebebiyle vücûda gelen ve daha sonra hâkim olan ve başka bir yerde *İbn Hazm* ve *İbn Kayyim*'in eserlerinden örneklerini verdiğim antipati²² gibi, arablar arasında

19 *Muslim* şerhi, (Kâhire bask.) I, s. 101. [I. 199-200]

20 Ashnda, yalnız ilgili Yahûdîcede kullanılan ve İbrançeye iktibas edilmiş tâbirler Arabçada vardır, fakat bunlar daha sonraları Yahûdîcenin dışına da çıkmıştır. Meselâ, Sifr ve Mecelle. Birinci tâbir, önceleri yalnız İbrançe kitaplarda kullanıldı, daha sonra nâdiren, fakat gerçekten *kitâb* için kullanılan bir tâbir oldu; ikincisi, (bak! *Über den ealteren Gebrauch Derenbourg, Journal asiat.* 1868, I, s. 382), o kadar çok sınırsız *ittisâ'*ın bir kurbanı oldu ki, yeni Türk kanun kitaplarının her bir bölümü *Mecelle* başlığıyla yazılmıştır. Aynı şey *Habr* tâbiri için de geçerlidir. Ashnda bu söz Yahûdî âlimleri ve dindarları tarafından kullanılır ve hatta Kitab-ı Mukaddes devrinde (Keşkül s. 111; *Kıssatu 'Anter*, Kâhire bask. I, s. 18); yahûdî papazlarına da *'Ahhâr* denir. LXX'in mütercimleri bunu kûhen ve *'Ahhâr* olarak gösterdiler (*Sinhâci*, KİTAB II, c. 19; *İbn Kayyim el-Cevziyye* (Leiden Yazması) V. 141r. *Ahmet Fâris eş-Şidjak* Avrupa Seyahat Kılavuzunda s. 111,8 Leviticus'a Sifrul'-ahbâr der. Polemikçiler Talmud'un hahamlarına ahbâr derler. Umumiyetle Hz. Muhammed'in muasırı olan muharrirler böyle isimlenir ve *İbn 'Abbâs*'a ilmi vukufiyeti sebebiyle aynı şekilde Habru'l-'arab denir (Buhârî, Krehl bask. II, s. s. 162). Daha sonraki konuşma dilinde bu adlandırma hiç bir tahdîd tanımsızın umumiyetle büyük âlimlere kadar uzandı.

21 Munâvî, v. 70b Kâne 'ahbâru benî'İsrâ'îl kebîruhum ve sağıruhum lâ yemşûne illâ bi' aşâ havfen en yuhtâle fi meşîhi fe yumkate.

22 Kobak, Zeitschr. für die Wissensch. d. Judenth. VIII, s. 76-104. ve IX, s. 18-47. *I. Goldziher*'in "Proben muhammedanischer Polemik gegen den Talmud. I ve II" başlıklı makâleleridir.

yaşayan Yahûdilerin bulanık düşünceli hatıralarıyla ilgili olanlar da vardır. *Ebu'l-Ferec İsfahânî* Vâdi'l-Kurra'dan bir yahûdînin bencil olmıyan hakşinashğundan bir misâl zikreder ve onun ihlâsını ortaya koyan şu sözünü nakleder: "Biz (münzel) kitab okuyan kimseleriz, bize sadakatsızlık yakışmaz".²³

Dinî kitablara karşı yürütülen polemik, hemen hemen miladî X. asra kadar tamamen müphem ve gayri kat'idir. Kat'i noktalar sadece tahminidir ki, Hz. Muhammed'in risaletinin ihbarı, tahrif edilmemiş münzel kitablarda mevcut oluşu ve Ehl-i Kitabın kendi münzel kitaplarını tahrif ettikleri yolundaki suçlama, bununla beraber her iki hususta da tebdîl ve tahrîfin nerede bulunduğu ve bunların, kitablarn hangi yerlerine tealluk ettiğine dâir doğru vakıalar serdedilemez. Bu müphemiyet ve gayri kat'ilik islâmın ilk devirlerinde Kitab-ı Mukaddes yazılarına tealluk eden pek kat'i mâlûmatın mutlak bir noksanlığundan ileri gelir. O zamanda Eski ve Yeni Ahid yazılarına dâir beyanlardan bilinenlerin hepsi bu eski zamanın güvenilir kişileri adına, meselâ Kur'ân tefsirleri ve isagojik kitapları gibi daha yeni eserlere girmiş olanların hepsi bize gösteriyor ki, muhtedî *Ka'bu'l-Ahbâr*, *Vehb b. Munebbih* de diğerleri gibi Kitab-ı Mukaddese dâir bilgi verenler, önce doğru diye yanlış görüşler ileri sürmüşlerdir. Tevrat (hem de imâle ile tevriye) yazılmıştır²⁴. Zebûr ve İncil diye tasavvur edilen şeylerin hepsi masal kabilenden hayalî şeyler değildir. Tevratın bölümleri ve muhtevasıyla ilgili hususlar, onun devamlı olarak kanun levhalarıyla (Elvâh) karıştırıldığını ortaya koyar. Fakat bu karışıklık çerçevesi dâhilinde bir hadîs hayâlî olmanın ötesine de geçer. *Zemahşerî* aşağıdaki ihtilafı zikreder. Bazılarına göre Tevrat on, bâzılarınca sadece yedi, diğerlerine göre de iki levhadan ibarettir²⁵. *Rabî' b. Enes*'in hadîsci

²³ *Kitâbu'l-Eğânî*. III, s. 83. [III, s. 80]

²⁴ Kşl. *Beydâvî*, 3. Âli İmrân /ı ile. Notices et Extraits IV, s. 646 da Bay Conde ispanyol arab yazmaları hakkındaki beyanında S. de Sacu'e yazar. Kur'âna el-kitâbu'l- Âhir denirken Tevrat da hadîsde el-kitâbu'l-evvel diye isimlenir (*İbnu'l-İmâd*'da v. 84r de *el-Begâvî* zikreder).

²⁵ *Keşşâf*, 7A'raf/143. [II, s. 157-58 Beyrut bask.] Müslüman mistiklerinin görüşü de burada zikredilmelidir ki, buna göre Hz. Mûsâ, dokuz levha içerisinde Tevratı telakki etti, bunlardan yedisini kavmine bildirdi, fakat ikisi kendisi için ve seçkinler için, işin esasına vâkıf olanlara mahsus bir ilim olarak kendisine bıraktı. Levhaların isimleri şunlardır: levhu'n-nûr, levhu'l-hudâ, levhu'l-hikmet, levhu'l-kavâ, levhu'l-hukm, levhu'l-'ubûdiye, ellevhu'l-lezî yuzkeru fihî et-turuku ilâ'llâhî te'âlâ summe suneutariki's-se'âdet. Bu konu *el-Cilî* tarafından ve geniş bir şekilde ele alınmıştır (Viyana Kraliyet Kütübhânesi Yazmaları N.F.nr. 326) v. 101 v.d.

otoritesine kadar giden diğer bir görüş, Tevratın herbiri biner
 349 âyet tutan bin bölümden ibaret olduğunu söyler; hepsi yetmiş
 9 deve yüküne ulaşır, öyle ki, bir tek bölümünü baştan sona şöyle
 bir okumak tam bir seneye mal olur ve hepsinin tetkikine yalnızca dört kişi muvaffak olmuştur: Mûsâ, Yeşû, Ezra (‘Uzeyr) ve İsrâ²⁶. Şer’î kitablar (Kanon) hakkında sağlam bilgisi bulunan *Fihrist* müellifi, *Hârûn Reşîd* zamanında Eski ve Yeni Ahid kitaplarını arabçaya tercüme ettiği söylenen *Ahmed b. ‘Abdullâh*’ın aşağıdaki beyanını nakleder; buna göre aslen Mûsâ’ya vahy edilen Tevrat on kâğıt tomarından ibârettir ve bu tomarların vahyinden sonra, on levhanın vahyi gelir ki, onlar yeşil renkli ve güneş ışınları gibi kırmızı parlayan elyazalarıyla kaplıdır. *Fihrist*’in müellifi ilâve ediyor, fakat ben bunu yahûdîlere sordum, ama onlar böylesini bilmiyorlar. Bunlar belki sonradan kırılmış olan ilk levhalar olmalıdır. İkinci defa gönderilenler Tevrattan yalnızca iki levhayı ihtiva eder ki, bunlardan biri *vesika*, diğeri de *şehâdet* levhalarıdır²⁷. Levhaların malzemesiyle ilgili olarak birbirinden farklı masallar söylenir durur. Bazıları onu Sidratu’l-Cennet’de tamamlatıp herbirini on iki kulaç uzunluğa ulaştırırlar; *el-Kelbî*, yeşil zebrecetten; *Sa’îd b. Cübeyr*, kırmızı yâkuttan; *Rabî’ b. Enes*, dolu taşlarından (Göktaş) v.s. olduğunu söylerler. *Vehb*’e göre Mûsâ, Allah’ın emirlerini sert taşlar üzerine oyarak yazdı; Allah onu yumuşattı, kendi parmaklarıyla parçaladı ve kanunları onun üzerine öylesine sert yazdı ki, Mûsâ kanunları yazmakla meşgul olan kalemlerin gürültülerini duydu²⁸. Levhaların muhtevası hakkındaki metinle ilgili vâkıalar da unutulmuş değildir. Levhaların sayısının yedi olduğunu tehsit edildiği *Sefinet-i Râğîb*’ta, muhtevaları eski an’anelere göre bildiriliyor ve bu yerin metninden mufassal bir şey beklemeğe oldukça faydasız olacağı ve çok geniş nakillerde bulunmak icabedeceği için,
 350 sadece birinci levhanın aşağıdaki sözlerle başladığını zikrediyoruz: elhamdu lillâhi haleka’l-’arḍa ve ce’ale’z-żulimâtı ve’n-nûr
 10 ve geri kalan altı levha eski zamanların tarihini anlatırken, altıncı satırda *Hız. Muhammed*’in şahsiyetinin tasviriyle ve Kur’âna işaretle bu husus kapanıyor²⁹. Eski (vahiy) münzel kitaplar hakkında bu tamamen muğlak görüşler yanında, bunlardan çıkarıl-

²⁶ *Keşşâf*, 20 Tâ-Hâ; [III, 49-100].

²⁷ *Fihrist*, I, s. 22 Kşl. *Sprenger, Mohammad I*, s. 49.

²⁸ *İbnu’l-İmâd*’da bütün görüşler serdedilmiştir., v. 250 v.d.

²⁹ *Sefinet-i Râğîb* (İstanbul bask.) s. 40 v.d.

miş farzolunan tamamen havâî nakilleri islâmî kitaplarda buluyor olmamız ve hele bunların mukaddes kitaplar üzerinde araştırma yapan âlimlerin otoritesine dayandırılmış olması, şaşkınlığa mûcib değildir. *Ka'bu'l-Ahbâr*'a göre Tevrat 6. En'âm suresi gibi başlar, 11. Hûd suresi gibi biter³⁰; muhteva hakkındaki görüş, şimdi zikredilen birinci levhanın muhtevasıyla ilgili görüşlere uygundur; âlim olmakla beraber hükümde tenkide gitmeyen *es-Sûyûtî*³¹, Tevrat ve İncilin muhtevâsı hakkındaki polemik kitabiyâtın kat'i haberlere dayandığı bir devrin müelliflerinin, Tevratın başlangıcına dâir bu ve öteki hadisleri hiç düşünmeden aynen derecettiklerini, öyleki, Tevratın 6. Mâide suresinin ilk on âyetiyle, başkalarına göre de basitce besmeleyle ve benzer şeylerle başladığını naklettiklerini zikrediyor³². *Ebu'l-Atâ*'ya göre Tevratta 3. Âli İmrân suresinin ismi Tayset (Steinschneider, S. 150) olmalıdır ve *Ebû Hâtim, yâ eyyuhellezîne Âmenû* şeklindeki Kır'ân'ın hitabının, Tevrattaki yâ eyyuhe'l-mesâkı'n şeklindeki hitaba uyduğunu *Hayseme*'den nakille rivayet eder³³. *Vehb b. Munebbih*, Tevrattan ruhiyatla ilgili bir cümleyi nakleder ki, et-tıbbu'n-nebevî ye dercedilmiştir³⁴. Tevratta yalnızca Hz. Peygamberin geleceği önceden haber verilmemiş, ayrıca oldukça garib görünen bir husus da, yani arab şâiri *Ebû Zueyb*'in geleceği de bu ibrânice kitapta açıkca zikredilmiş olmalıdır³⁵. Bu husus, pek açık bir şekilde işaret edilmiyen bir münzel kitapda ilk Emevî devrinin yorulmaz saltanat müddeisinden açıkca bahsedildiği yolundaki başka bir beyânı hatırlatıyor³⁶. Keza şâir *el-Hutay'a*'nın bir mısraı Tevratta mevcud imiş³⁷.

30 *Munâvî*, v. 63r.

31 *İhkân*, Calcutta bask. s. 89. [I. s. 114, Kahire bask. 1967.]

32 a.g.e. s. 90.

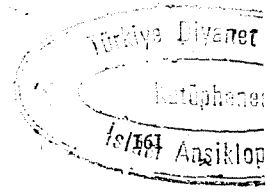
33 a.g.e. s. 544.

34 Leiden Üniversite Kütübhânesi Kataloğu Nr. 474 Warner (30). *Kitâbu'l-İkâ* (Bûlâk bask.) III, s. 351. [VI. s. 23]

35 *el-Muzhir fi 'ulûmî'l-luğa*, Bûlâk bask. II, s. 243. II, s. 483 Ve hake'l-Cemhî kâle: ah-beranî Hârûn ['Amr] b. Mu'âz el-Ma'merî kâle: fi't-Tevrâti mektûbun Ebû Zu'eyb mü'ellifu Zûrâ ve kâne ismu's-şâ'iri bi's-suryâniyeti ve uhûrtu bizâlike ba'dı aşhâbi'l-'arabiyeti ve huva Keşîr'b. İshâk fa'cebe minhu ve kâle belâganî zâlik, belki Zûrâ, Sûryânice'den bozulmuş olabilir mi?

36 *Munâvî*, v. 28r'de *Nûn b. Mâlik* şöyle diyor: İnnî le'ecidu fi kitâbi'llâh İbne'z-Zubeyr fârise'l-İhlefâ'i.

37 *Kitâbu'l-Eğâni*, II, s. 50: Men yef'âli'l-hayra lâ ya'demu cevâzihu Lâ yezhebu'l-'urfu heyne'llâhi ve'n-nâsi.

Müslüman ilâhiyatçıların bu keyfiliğini ve kayıtsızlığını Zebûr hakkında da³⁸ görüyoruz. Kitab Ehlinin kitablarından yaptıkları nakle göre, kiral Dâvud, Zebûr okurken dinleyicileri ağlatabilen hususi bir tilâvete sahib imiş³⁹. Zebûr inkarcı İsrailîlere karşı lanetler ihtiva ediyormuş⁴⁰ ve bu ilâhî kitabın baş tarafını *Gazâlî*, CXI. bâbın 10. cümlesiyle karıştırır⁴¹.

- 352 Sonraki müslümanlar 150 sureden ibaret olan Zebûr'u arabça olarak imal etmek suretiyle, Zebûr hakkında alenî yanlışlığa cevaz vermişlerdir, St. Petersburg'ta Asya Müzesi, Oxford'da Bodleiana, Floransa'da Medicea bu tercümenin yazma nüshalarına sahiptir. İlk iki bölümü hariç, sahîh olan Zebûrla hiç bir benzerliği yoktur; daha çok Kur'an'ın bir kopyası durumundadır, ikazlar, ihtarlar, va'd ve va'idler hep Kur'an üslûbundadır. Hatta müslümanların malum olduğu üzere Hz. Peygambere işaret bulmak istedikleri Ps. 50(49), 2 de hiç bir iz mevcut değildir⁴².
- 12 Zebûrdan alınmış istifade edilir durumdaki arabça nakiller bu kitabta ne dereceye kadar mevcut bulunduğunu araştırmak şüphesiz pek ilgi çekici olacaktır.

İncil hakkında ilk islâm ilâhiyatının tasavvurunu aşağıdaki nakil tasvir eder: Kâle Cerîr 'an Manşûr 'an Hayseme kâle: vecedtu fi'l-'incil enne mefâtîha hazâ'ini kârûn vakru sittine bağlen mâ yezîdu miftâhın minhâ 'alâ 'uşbu'cin likulli miftâhın kenzun⁴³.

"Ben İncilde gördüm: Karûn'un hazinelerinin anahtarları altmış katır yüküne bâliğ olur; bu anahtarlardan hiç biri bir par-maktan daha büyük değildir ve her anahtar özel bir hazineye mahsustur".

Zebûrun baş tarafından bahsedildiği şekilde, İncil ile ilgili olarak söylenen son kısmı bildirelim. *Ca'feru't-Tayyâr* rüyasında Hz. İsâ'ya, mühüre ne yazılmasının uygun olacağını sordu. Hz.

38 Kur'anın isimleri arasında Zebûr da zikredilir (*İtkân*, s. 118,4); Cürhüm kabilesinin bir şivesi olarak da bu isim zikredilir (Yâkût, III, s. 235,17).

39 *Kitabu'l-'İkdi'l-Ferîd* (Viyana yazmaları) II, s. 162a. Ayrıca, İbn Hişâm, s. 370'deki Ebû 'Ubeyde'nin beyti ile karşılaştır.

40 *Beydâvî*, 5. Mâide/82.

41 *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn* (Bûlâk bask.) III, 366. Aynı cümle *Kitâbu'l-'İkd'*de (Yazma nüsha) I, v. 71r umumi olarak (ve kâlû) şeklinde zikredilir.

42 *Dorn, Das asiat. Museum in St. Petersburg.* s. 365.

43 *İbnu'l-'İmâd*, v. 231r.

İsâ ona: şu sözleri onun üzerine kaz! dedi: Lâ ilâhe ille'llahu'-meliku' l-hakku'l-mubîn, zira İncil bu sözlerle son bulur⁴⁴. Keza "Babamız düası"nın bir parçası Hz. Mûsâ'ya vahyedilmiş olarak takdim edilir⁴⁵. İncilden alınmış nakiller Arabların dinî, ahlâkî ve mistik yazılarında pek çok bulunur. Bilhassa şeklî mezhebciliğe karşı kendi ilgisizliklerinde pek ileri giderek Ehl-i Kitaba karşı düşmanca bir tavır takınan ve çok kere onların akîdelerini derin mânalara yoran⁴⁶ mistikler, kendilerine göre isimleri derin mistik tasavvurlar için hususi tabirler olan eski kitablardan aldıkları pek çok şeyi kendi ahlâkî sözleri meyanında naklediler⁴⁷; bahis konusu kitablardan alınmış bu ahlâkî sözler hakkında nadiren 353 bilgi verirler. Bay *Fraehn*, bunların kaynaklarını araştırmanın 13 faydalı bir iş olacağına işaret eder ve İncilden yapılmış nakiller hakkındaki böyle bir araştırma için hristiyan kiliselerinin apokrif eserlerine dikkati çeker⁴⁸, keza Tevrat'tan, Zebûr'dan ve hatta Agâdâ'dan yapılmış nakillerin menşecinin doğruluğu da hesaba katılmalıdır. Yukarıda iktibas edilenleri tamamlamak için eski münzel kitablardan alınmış islâmî nakillerin bir listesini yapmaya çalışsak, konumuzdan pek fazla uzaklaşmış oluruz; bundan dolayı bu kabil iktibaslar hakkında umumi bir kaç mülahazayla incelememizi bitirmek istiyoruz. Çok kere Talmud'a ait nakiller grubu nev'inden olanlar şu şemaya göre "daverze katuv betora ve şinuy beniviim ve meşulaş bekituvim"⁴⁹dört kitabın hepsinden bir kalemde nakledilir, meselâ; mine't-tevrât: men kâna'a şebi'a ve mine'l-'incil: men sekete selime ve mine'z-zebûr: men'i'tezele necâ ve mine'l-kur'ân: ve men ya'taşimi'llâhe fekat hudiye ilâ şırâtin mustakîm⁵⁰. Şüphesiz böyle yanlış nakiller arasında yanlış kaynak gösterilmiş olanlar da vardır. vecedtu mine'

⁴⁴ *Munâvî*, v. 22r.

⁴⁵ *İkân*, s. 88. [I, s. 112.]

⁴⁶ Kşl. *Geiger*'in *J. Ztschr.* XI, s. 68 v.d.ındaki benim ibrazımla.

⁴⁷ Kşl. *Dictionary of the technical terms etc.* s. 615. Mistikler eski münzel vesikalara dâir malumatlarıyla övündüklerinde, onların bu beyanlarını benim görüşüme göre bu mânada anlamak gerekir, meselâ; *Tâ'ûs b. Keysân* (ö. 106), öğrenmeye pek hevesli olan bir ziyaretçisine şunları söylediğinde olduğu gibi: İnnî ecma'u leke fi meclisike hâze 'ilme't-Tevrâti ve'l-İncili ve'l-Furkân; veya *Şakik el-Belhi*'nin *Hâtimu'l-Asamm*'a söylediğinde olduğu gibi (*Gazâli, Eyyuhe'l-Veled*, Hammer bask. s. 21,1).

⁴⁸ *Asiat. Museum in St. Petersburg* s. 289 v.d. Kşl. *Über die Bekanntschaft der Muhammedaner mit den Evangelien*, bak! *H. Steiner, Die Mutaziliten*, s. 28 A. 3.

⁴⁹ Meselâ; babyl. Tr. *Megilla*, v. 31a.

⁵⁰ *İbnu'l-İmâd*, v. 133r.

r-ricâli vâhiden fi'l-'adedi ve lem 'ecid vâhideten fi'n-nisa'i cemîc an, cümlesi (Kohel. 7,28) *İbn 'Abdi Rabbihi* tarafından, hikmet Dâvud aliyhisselam'da mevcut olarak nakledilmiştir⁵¹. Aynı müellif Dâvud'u Süleyman'la şöyle konuşturur: kuffe'l-'ilme havle 'unukike ve'ktub fi 'elvâhi kalbik, ve'c'ali'l-ilme ve'l-edebe hilyetek. (Prov. 1, 9)⁵². Bir başkası da kaynağa hiç işaret etmeden doğru olarak aynen dercetmiştir. Meselâ, *Mâverdi'de Ahkâm-ı Sultâniye*'sinde, s. 74 böyle bir şey buluyorum, Nebiyyun min enbiyâ'i'llâh diye basitce zikrederek Deuteron, 20, 5-7 nin bütün muhtevasını dercediyor, aynı zamanda Süleyman'ın kutsal düâsını hiç bir atıfta bulunmadan aynen alıyor⁵³.

354 Tevrat, Zebûr ve İncil'den yapılan iktibaslardan başka çok
14 defa Hz. Süleyman ve diğerlerine ait hikmet kitapları denen hikmetlerden iktibaslar yapılmıştır⁵⁴. Biz yukarıda bu kabil yerler görmüştük. 'Urre b. ez-Zubeyr dedi: mektûbun fi'l-hikmeti: letekun kelimetuke tayyibeten ve vechuke besetan tekun 'ehabbe ilâ-n-nâsi mimmen yu'tihumu'l-'atâ'e⁵⁵.

İbn 'Abdi Rabbihi'de Hikmetu Süleyman b. Dâvud' dan iktibas edilir: Essırru hulvun evveluhu, murrun âhiruhu⁵⁶. Aynı başlık içinde Sahifetu Süleymân da konmuştur ki, bundan şöyle nakilde bulunulur: İnne'l-hikmete ma'a-l-ğınâ yakazânu ve ma'a-l-fakri nâîm⁵⁷. Şahsen ben de bir vaşıyyetu Süleymân buldum ve zannediyorum bu başlık altında "ey oğlum" hitabıyla takdim edilen hikmetler, Hz. Süleyman'a ait vecizelerin bazı bölümleriyle ilgili olmalıdır, Meselâ, (Kşl. Prov. 1,8 son cümle Deuteron. 5,16'ya bir hatırlamadır: Fî vaşıyyeti Süleymân: 'İh faz yâ buneyye 'ebî-

51 *el-'İkdu'l-Ferid*, II, v. 192, (Viyana Yazması).

52 a.g.e., I, v. 70r.

53 Cod. Ref. 211 v. 22r. Yârabbi ve es'elûke en yekûne 'aynuke 'aleyhi ilâ yevmi'l-kıyâme. Kşl. II. Chron. 6,20. Keza Agada'yla ilgili şeyler kaynak zikredilmeden alınmıştır: kâle (en-Nebiyyu S.A.V) yedkulu'l-meleku 'alâ'nnu' feti ba'de mâ yeste'kirru fi'r-rahmi bi erba'ine ev hamsetin ve erba'ine leyeten feyekûlu yâraboi eşa'ıyyun em sa'idun, fe yektubuhu. feyekûlu yârabbi ezekerun em 'unşâ fe yektubuhu, ve yektubu 'amelehu ve emrahu ve ecelehu ve rizkahu şümme tutvâ'sşuhufu felâ yuzâdu fihâ velâ yunkasu. tamamen Bab. Talm. tr. Niddâ v. 160'ye uygundur.

54 'İlmu'l-hikmet'den eskilerin bu cinsten olan vecizelerinin tedkiki anlaşılmaktadır. *Fahreddin er-Râzî* hakkında rivayet edilir ki, o 'İlmu'l-hikmeti'i *Meccu'd-Dîn el-Cili*'den okuyup öğrendi (İbn Hallikân VI, s. 134).

55 *Munâvî*, v. 57r.

56 *el-'İkd*, I, v. 18v.

57 *Zemahşeri*, *Rebi'u'l-Ebrâr* (Telhis) Viyana Kral. Kütüb. Yazmaları N.F. nr. 63, v. 43r.

ke. velâ tense vaşiiyyete vâlidetik liyetûle 'umruk⁵⁸. Sinbat hikâyesinde (maâlesef, yeri gözümünden kaçtı) şunlar iktibas edilir: 'an seyyidinâ Suleymân (A.S.) selâsetun hayrun min selâsetin yevmu'l-memâti hayrun min yevmi'l-velâdeti ve kelbun hayyun min seb'i meyyitin ve'l-kabru hayrun mine'l-kasri'l-meşeyyedi, Koheleth 7,1,2;9,4'e uygundur.

- 355 Biz Hikmetu âli Dâvud'u da iktibas edilmiş buluyoruz⁵⁹.
 15 Bütün bunlardan hikmet kitaplarından yapılan nakillerin, yukarıdaki iktibaslarda da görüldüğü gibi, üç münzel kitaptan alınmış nakillere nisbetle, daha doğru ve daha isnadlı olduğunu görüyoruz. Bu husus şununla da ilgili olabilir ki, sahîh Kitab-ı Mukaddes metinlerinin bu bölümü, arabların dehâsına ve onların pek zengin manzûm darb-ı mesellerine (ki bunların İbrânice vecizelerle aynı zamana tesadüf etmeleri isbatlanabilir) daha uygun ve daha mütecanis idi, öyle ki, bu cinsten olan beyanlar, onlara daha az mütecanis gelen sahîh metnin diğer bölümlerinden alınanlara nazaran daha doğru olarak alınmış ve daha sahîh şekiller içerisinde muhafaza edilmişlerdir. Keza bu şeylerin meraklıları ilk devirlere kadar ulaşırlar. Hakîm Melik Süleyman islâm-dan önce zikredilir⁶⁰; Nöldeke bu çeşit izleri ilaveten kaydetmektedir⁶¹. V.Diez'in görüşüne göre Koheleth 11,1 deki tâbir bu kitaptan çok önce arabçaya maledilmiş bir arab darb-ı meseli olarak onlarca biliniyordu⁶².

Müşahhas kaynaklara dayalı iktibaslardan başka fî ba'dı kutubın ilâhiyyetin veya daha kısa olarak fiba'dı'l-kutub gibi takdimlerle belirsiz bırakılmış olanlarına da rastlıyoruz. Bu cinsten olan nakillerden pek çoğu edebiyat eserlerinde, isim verecek olursak, *Kitâbu'l-'Ikdi'l-ferîd*'de bulunur, *Gazâlî'nin İhyâ'sı* da pek çoğunu ihtiva eder, bilhassa bunların pek çoğu Sûfilerin tercemeyi hallerinde ortaya çıkar ki, onlarda münferîd Sûfilere çok kere yukarıdaki şekiller içerisinde ahlâkî vecizeler söyllettirilir⁶³. Bu münasebetle kitabı benî Temîm adı altında bir hikmet kita-

58 a.g.e.v. 163v.

59 *el-Hasarî, Zehru'l-Adâb va semeru'l-Elbâb* (Bûlâk bask.) I. s. 143. Muberrred, Kâmil Wright bask. s. 409, 15.

60 Nâbiğâ, *Mu'allakâ*, Beyt: 22.

61 *Beitrag zur Kenntn. der Poesie d. alten Araber* s. XI.

62 *Denkwürdigkeiten von Asien*, Berlin 1811, I, s. 114, Kşl. II, s. 77.

63 Meselâ, *Munâvî*, v. 64,67 v. diğerleri. Muhammed b. Nadr el-Hârisi, *Mâlik b. Dinâr* ve diğerleri hakkında.

bına yapılmış bir istinada tesadüf ettiğimi zikretmeliyim, *Mey-dânî*⁶⁴ şu darb-ı meseli takdim ediyor: 'ehaqqul-hayli bi'r-rağdî'l-ma'ara Ödünç verilen veya semiren yahud azgınlaşan at en iyi zıplar. Bu mısra Bîşr ibn Ebi Hâzim'in aşağıdaki beytinde geçmektedir: *vecednâ fî kitâbi benî temîn ehaqqu'l-hayli bi'r-rağdî'l-mu'aru**. Ben kitabı benî Temîm'den iktibas edilmiş bir başka misal biliyorum. Bu kabile Arab milletine pek çok hakîm adamlar vermiştir, mesela, Arabların hakimi Eksem b. Sayfî darb-ı mesel kitabiyâtında temayüz etmiştir.

Yukarıdaki tedkikimizin içine aldığı Tevrat, Zebûr ve İncil'den alınmış nakil örnekleri şu faraziye zemin hazırlar ki, eldeki öylesine müphem ve dağınık ve hemen hemen yanlış görüş ve bilgiyi işlemiş olan bir polemik büyük bir ihtimalle kuvvetli olmamasının damgasını taşımaya mecburdur. Şurası da kolayca anlaşılır ki, polemiğin daha doğru bir yola girmesi, müslüman âlimler muhtinin Kitab-ı Mukaddes konuları hakkındaki bilgilerinin daha kat'i bir durum alıp karanlık bilgiler halinden gerçek bilgilere dönüşmesi, onların ya Kitab Ehlinden olan mühtedîlerle temas kurmalarına dayanır, veya metinleri yahut da Abbasîler zamanında⁶⁵ istifade edilir hale getirilen tercümeleri şahsen tedkik etmelerinden ileri gelir, meselâ, 'Abdullâh b. Selâm'ın^{**66} tercümesi, *Huneyn b. İshâk*'ın LXX den itibaren akıcı üslûplu tercümesi ve *Hâris b. Sînân*'ın tercümesi⁶⁷.

Müslümanlara Kitab-ı Mukaddes konuları hakkındaki bilgilerin akıp geldiği⁶⁸, bu malumat kaynaklarından birincisi diğer ikisine nazaran daha az itimada şâyandır. Müslümanlar akîdeleri-

64 *Mecma'u'l-Emsâl* (Bûlâk bask.) I. s. 179. Aynı şey *Muberrred*'de, s. 259, 12 s. 16.

(*) Goldziher'in tercümesini verdiği mısra, âriyeten alınan mala şefkat gösterilmediğini belirtmek üzere kullanılan darb-ı mesellerdendir, ve: "Mahmuzlanmaya en çok revâ görülen hayvan âriyet alnandır" anlamını taşımaktadır. Çeviren. kşl. Hamza el-İsfehânî, *Ed-durretu'l-fâhire*, II, 364-65; Zemahşerî, *el mustaksafi Emsalil-arab*, I, 69.

65 *Sprenger, Mohammad* I. s. 132'ye göre *H. Muhammed* zamanında Kitab-ı Mukaddesin bölümleri arapça olarak mevcut idi. Vilhoison, (*Manuscripts grecs et latins de la Bibliotheque de Serail. Notices et Extr. VIII. s. 4*) de Tevratın ilk beş kitabının, Zebûrun ve İncilin kâfi yazıyla yazılmış bir arapça tercümesine dair bilgi verir.

(**) Bu zat, 'Abdullâh'ın oğlu Ahmed olmalıdır. Çeviren, kşl. yukarıda s. 9, veya s. 159

66 *Fihrist*, I, s. 22.

67 *Mes'ûdî, Kitâbu'l-Tenbih* (Not. et Extr. VIII, s. 166).

68 Bu iki bilgi kaynağı hakkında, bak! Nöldeke, *Über die Amalekiter* (Orient und Occident II, s. 639 v.d.).

nin teşekkülünden itibaren Kitab-ı Mukaddesle ilgili beyanlar için birer gaybî haber hükmünde olan ahhâr'ı bu eserlerden almışlardır ki, bu ahhâr- gayet âşikârdır ki- tamamen yanlış görüşler için muteber birer bahâne teşkil etmektedir. Bu kaynaklara onlar tarafından daha sonraları da başvurulmuştur. Meselâ(*, *Ebû Hâtim Muhammed b. Hayyân el-Bustî* (ö. 154) hakkında rivayet edilir ki, o Ehl-i Kitaptan Kur'ân ile onların kitaplarını telif etmeyi öğrendi^{69*}) ve daha sonra da islâm tarihci ve ilâhiyatçıları hristiyan ve yahûdîlerin sözlü rivayetlerini muhafaza edip benimsediler. Bu bilgi kaynaklarına onlar tarafından pek fazla değer verilir. Münekkîd ve mütefekkir *İbn Haldûn* arab eski tarihiyle ilgili olarak yahûdî mühtedîlerine pek büyük ehemmiyet atfeder⁷⁰. Fanatik polemikçi *es-Sinhâcî* de, Kitab-ı Mukaddeste 357 islâmiyetle ilgili sayılan yerler için Ehl-i Kitab muhtedîlerinin 17 beyanlarına dayanır⁷¹.

İdare mevkiindeki müslümanlara eski kitablardan gerçekten pek hoş giden ve arzu edilen bilgileri vermenin hedef alındığı bu rivâyetlerden daha doğru ve esaslı olanları az önce zikredilen ikinci bilgi kaynağından temin edilenlerdir. Daha doğru bir malumatı Kitab-ı Mukaddesin kendisinden alan ilk faaliyetin, tarih ilmine gösterilen alaka çerçevesinde ortaya çıktığına ve bu malumatın polemik için kullanılmasının bu meşguliyetin tâli dereceden bir semeresi olduğuna inanıyoruz. Hz. *Muhammed*'in zuhûruna gelebilmek maksadıyla Arab edebiyatında umumî tarihî eser yazıcılığı kâide olarak âlemin yaratılışı ve peygamberlik tarihiyle başladığı için, tarihçiler eski zamanlara ait en eski kaynaklara başvurmak sûretiyle zorunlu bir tedkike pek kolayca muvaffak olmuşlardır ve biz, Kitab-ı Mukaddes haberlerindeki güzel yönü çıkarıp gösteren Arab tarih edebiyatının mümtaz temsilcilerinden bir kaçını burada ele alacağız. Meselâ; *Kitâbu'l-Maârif* adlı eserinde bizzat okuduğunu ifade ettiği⁷² Eski Ahidle ilgili

(**) İki yıldız arasındaki müellif yanlışını şu şekilde düzeltmek gerekecektir: "Ebû Hâtim M. İbn Hibhân el-Bustî (ö. 354) şöyle demiştir: Mukâtil ibn Süleymân (ö. 150) Yahudî ve Hristiyanlardan, onların kitaplarına uygun Kur'ân ilmi aldı..." Çeviren.

69 *İbn Hallikân*, VIII, s. 135, nr. 743. [V. s. 257. Beyrut bask. 1972]

70 Bülâk bask. II, s. 18 (Vienna Yazmaları v. 8v.)

71 *el-Ecvîbetu'l-Fâhîrâ* (173 Warner) v. 91r. ⁷¹İ'terafe men esleme minhum ve ennehu şarihun fi kutubihim... ve minhum telakkâ'l-muslimûne hâzihi'l-heşârât ve teyakkanû sidkâhâ.

72 *Kitâbu'l-Maârif*, Wüstenfeld bask. s. 6,5.

kitablara dair daha sağlam malumatı ortaya koyan, ve Tekvin' den pek çok yerleri (ki bunlar Çıkış'tan ve Tevratın ilk beş kitabı dışındaki tarihî kitablardan daha azdır) hemen hemen harfî bir tercümeyle nakleden⁷³, bazan doğru şekilde özetleyen, hatta Agâda rivayetlerini kitabın metniyle kontrol eden⁷⁴ *İbn Kuteybe* bunlar arasındadır. *İbn Kutbeybe* gibi mufassal bir tarzda değilse, *Taberî*, *Mes'ûdî*, *Hamza el-İsfahânî* gibi diğer Arab tarihçileri (Ya-
 358 *berî*, *Mes'ûdî*, *Hamza el-İsfahânî* gibi diğer Arab tarihçileri (Ya-
 18 hûdîlerin şifahî rivayetlerini tetkik ile⁷⁵ *Bîrûnî*, *Makrizî*, biraz üstün körü bir tarzda *İbnu'l-Esir* ve diğerleri ve son olarak her bakımdan isabetsiz olan *İbn Haldûn* da metin nakilleriyle peygamberlerin ve Kitab-ı Mukaddesle ilgili öteki şeylerin tarihini, kaynakları arasına aldılar. Bu tarihçilerden bazılarında, bilhassa *İbnu'l-Esir*'de Kitab-ı Mukaddes haberlerini Agâda süslemeleriyle ve büyük kısmını Agâda'dan alınma islâmî hadislerle birleştirme gayreti dikkatimizi çeker; çok kere Agâda beyanları Ehlü't-Tevrât tabiri altında kendini gösterir. Pek tafsilata inen *İbnu'l-Esir*'de, Kitab-ı Mukaddesin tarihî hikâyelerine dair teferruatla ilgili muhtelif ve birbirine zıd beyanların nakledildiğini de görüyoruz; meselâ, pek çok peygamberlerin ömürleri hususunda Tevratla zıd düşen görüşler peşi peşine sıralanır, ayrıca Nuh'un gemisinin azameti hakkında, burada *Katâde*'nin müdafaa ettiği ve başkaları tarafından da nakledilen Kitab-ı Mukaddes rakamları yanında, gemide bulunan insanların sayılarıyla⁷⁶ ilgili görüşler yanyana dizilmiştir. Bu gibi durumlarda bu ahbar'ın Kitab-ı Mukaddes haberlerine tamamen zıd düştüğü dikkate değer bir husustur⁷⁷. Pek çok müslüman tarihçi kaçış vâsıtasıyla ortaya çıkan temâyülü kendilerinin tarihî tasvirleri içerisine sokmayı tercih etmişler, bilhassa metinde isimsiz olarak zikredilen şahsiyetlere isim ve

73 Tekvin: 1,9 daki "Mittahat haşamayın" tavsif cümlesi olarak anlaşılması ve *silat* kelimesiyle tercüme edilmiş olması dikkate değer bir husustur: el-mâu kulluhu'l-lezi tahte's-semâc v. 2'deki ebvâbu'l-baḥr Wiener Cod. ile envânu'l-baḥr olarak okunmalıdır. 2,3 veḥahherahu diye tercüme edilmiş. v.7 beofav = fi vechihi 3,10'daki vaira'nın vera'eyteni ile tercümesi hatalı.

74 a.g.e. s. 12,8.

75 K.ş.l. *Steinschneider*, Frankel'in mecmuasında *Zetischrift* II (1845), 325 v.d. Bacher, Kobak'ın mecmuasında *Zeitschrift* VIII (1871), 9 v.d.

76 Et-Târihu'l-Kâmil (Bulak Bask.) I, s. 28.

77 Karamânî: *Ahbâru'd-Duval* ve *âsâru'l-Üval* (Tarih-i Kâmil'in Bûlâk bask.ının I. cildinde hâmiş olarak basılmış) s. 41: ve fi't-Tevrât enne Âdeme 'aleyhisselâm 'âşâ tis'a mi'etin veḡelâşine seneten veḡâle Vehbun 'âşâ Âdemu (A.S.)'elfâ senetin vallâhu subḡānchu ve te'âlâ 'alemu eyyu zeliḡe kâne.

şecere vermişlerdir. Bu çeşit beyanlarda *İbnu'l-Esir*, tamamen kendini kaybeder⁷⁸.

Müslüman tarihçilerin tercümelerinde bulunan Tekvîn'in şecere cedvelerinin nasıl vücûd bulduğu ve çok kere hangi faktörlerin onlar tarafından yapılan değişikliklere iştirak ettiği hususunda burada konuşmak isteyişimiz bu uygun mülahazaların çerçevesini az bir ölçüde aşmak olarak görülecektir. Önemli Arab tarihçilerinin sonuncusu olan *İbn Haldûn*, bu hususta Nessâbûn denilen (*İbnu'l-Kelbî* ve diğerleri gibi) şecerecilerle kaynak eserler arasında katı bir ayırıma gitmeyi kendine vazife bilirken, seleflerinin bir kısım hatâlarını düzeltir⁷⁹ ve Kitab-ı Mukaddes-
19 le ilgili aslî şeylerin tercümesinde gösterdiği dikkat ve itinada öyle ileri gider ki, değişikliğe maruz bırakılmış özel isimleri tam ve diğer müellifler tarafından yapılmış çeşitli⁸⁰ daht'larla süsler, öyleki bu teferruattan, *İbn Haldûn*'un zamanında Kuzey Afrika'daki İbrânî teleffuzuna dâir ilmî bir yazı bile hazırlayabiliyoruz⁸¹. Bununla beraber o, Kitab-ı Mukaddes peygamberlerini İran eski tarihinden çıkarılmış şahsiyetlerle aynileştiren İranlı müslüman şecereciler ve tarihçilere karşı *İbnu'l-Esir* tarafından girilen haklı mücadeleye muâriz değildir.

İslâmî noktayı nazardan hareket eden peygamberler tarihiyle ilgili tasvirler bazı polemik unsurlar ihtiva ederler, Meselâ, Kur'an'da pek kat'iyetle ortaya konan Hud ve Sâlih Peygamberlerle onların 'Ad ve Semûd kavmine olan tebliglerinden bahsedilirken -kaldı ki, bu hususta Kitab-ı Mukaddeste hiç bir ize rastlanmaz- bu hikâyelerin noksanlığını, Ehl-i Kitabın münzel kitablara soktukları değişiklik cinsinden bir cürüm⁸² olarak telakki etme görüşüne bu polemiklerle yaklaşılır. Buna benzer bir durumu Hz. İbrahim'in kurban hâdisesinde buluyoruz, her neka-

⁷⁸ *İbnu'l-Esir*, I. s. 24, 25 ve diğerleri.

⁷⁹ Müstensihler özel isimleri yanlış anlamakla felakete sebeb oldular; meselâ, yîşâşhar için yâbesâhar" buluyoruz.

⁸⁰ Bülâk baskısını tashih eden s. 94'deki bu çeşitli anlayışlara dikkati çekiyor ve *Ebu'l-Fida*'nın teleffuzunu tercih ediyor.

⁸¹ Misal olarak şunu zikrediyorum: Gide'on: ked'un bi fethi'l-kâfi'l-ķaribeti mine'l-cim ve sukûni'd-dâli'l-mahmele v.s. *Atalya* ismiyle ilgili olarak o diyor ki, kutubu'l-isrâiliyyin'de dağrusu *Adâliya* olan bu kelime için Taberî *Atelyâ* diye yazıyor "v" her seferinde "b" ile transkribe edilmiş ve fâu şefeviye karibe mine'l-bâ'i olarak gösterilirken fâu hevâ'ie karibe mine'l-vâvi şeklinde gösterilmiş.

⁸² *İbnu'l-Esir*, I, s. 27. [I. s. 93]

dar İran taraftarı şûbiyye İshâk'ı dipdedeleri olarak görüyorlar ise, müslümanlar, Arabların ve İbrânilerin müşterek dipdedeleri olarak telakki ettikleri İbrahim'in oğlu İsmâil'i, Allah'ın emrine istinaden uysal bir tarzda kurban etmeye götürmekle takdis etmek isterler⁸³.

(Devamı gelecek sayıda)

83 Bu mesele hakkında geniş bir tedkiki *Demîri, Hayâtü'l-Hayvân*, II, s. 316 v.d. ında bulabilirsın. Kşl. *İbnu'l-Esir*, s. 44, *Mes'ûdî*, *Murûcu'z-Zeheb* I, s. 164'de bu mesele hakkındaki edebî polemiğe işaret edilir.